БАДИИЙ МАТНДА ҚАҲРАМОН РУҲИЙ ҲОЛАТИНИНГ ПСИХОЛИНГВИСТИК ИФОДАСИ

Р.Б. Давлатова

Аннотация. Мазкур тезисда бадиий матнда қаҳрамон руҳий ҳолатининг нутқ воситасида намоён бўлиши психолингвистик нуқтаи назардан таҳлил қилинади. Руҳий кечинманинг бевосита тасвири билан унинг вербал ифодаси ўртасидаги муносабат, ички нутқ, монолог, диалог, нутқий пауза ва коммуникатив реакция каби ҳодисаларнинг персонаж психологиясини очишдаги вазифаси ёритилади. Зулфия Қуролбой қизи ҳикоялари материаллари асосида бадиий қаҳрамон руҳиятини фақат адабий-эстетик ҳодиса сифатида эмас, балки тафаккур ва нутқ ўртасидаги мураккаб психолингвистик муносабат маҳсули сифатида ўрганиш зарурлиги асосланади.

Калит сўзлар: психолингвистика, бадиий матн, руҳий ҳолат, нутқий фаолият, ички нутқ, вербализация, монолог, диалог, коммуникатив реакция.

Бадиий матнда инсон руҳиятининг ифодаланиши адабиётшунослик, психология ва тилшунослик туташадиган мураккаб тадқиқот майдонидир. Анъанавий адабий таҳлилда персонажнинг ички дунёси кўпроқ бадиий психологизм, руҳий тасвир ва муаллиф маҳорати билан боғлиқ ҳолда талқин қилинади. Психолингвистик ёндашув эса масалани бошқа ракурсдан - руҳий кечинманинг тилга кўчиши, ички ҳолатнинг вербал шаклга айланиши ва нутқий фаолият орқали ташқи оламга чиқиши нуқтаи назаридан текшириш имконини беради. Бадиий нутқ ва фикр тасвирини лингвистик ўрганишда Г. Лич ва М. Шортнинг бадиий наср стилистикасига оид тадқиқоти назарий таянч бўла олади [3].

Инсон ҳис этаётган кечинма билан унинг шу ҳолат ҳақида айтган сўзи айнан бир ҳодиса эмас. Шахс ўз руҳий ҳолатини англайди, уни ички нутқда қайта ишлайди, коммуникатив вазиятга мослайди ва шундан кейингина муайян вербал восита орқали ифодалайди. Шу маънода бадиий қаҳрамон нутқи унинг тайёр психологик "портрети" эмас, балки ички психик жараённинг тил воситасида ташқи шаклга кўчган натижасидир. Л.С. Виготскийнинг тафаккур ва нутқ муносабати, жумладан, ички нутқ хусусиятларига доир қарашлари мазкур масалани назарий жиҳатдан ёритиш учун муҳимдир [1].

Зулфия Қуролбой қизи ҳикояларида персонаж руҳиятининг очилиши кўпинча қаҳрамоннинг ўзи билан ўзи қолган ҳолатлари, ички саволлари, хотира ва иккиланишлари орқали юз беради. Айниқса, риторик сўроқ ва мурожаат, такрор, тугалланмаган фикр, кескин инкор, нутқий сукут ёки қисқа жавоб каби бирликлар персонаж ҳолатининг психолингвистик кўрсаткичи вазифасини бажаради. Бунда ички монолог алоҳида аҳамият касб этади. У бадиий матнда қаҳрамоннинг ташқи мулоқотга чиқарилмаган фикр ва кечинмаларини нутқий шаклда ифодалашга хизмат қилади. Ички монолог орқали персонажнинг воқеликни қандай идрок этаётгани, муайян ҳодисага қандай баҳо бераётгани ҳамда ўз хатти-ҳаракатини қай тарзда асослаётгани намоён бўлади. Шу жиҳатдан у қаҳрамоннинг ички дунёсини тасвирлаш воситаси бўлиш билан бирга, фикрнинг шаклланиши, ўзгариши ва муайян қарорга айланишини кўрсатувчи бадиий нутқ шакли ҳамдир. Бироқ бадиий ички монологни инсон онгида кечадиган жараённинг айнан кўчирмаси деб қабул қилиш тўғри эмас: у муаллиф томонидан танланган ва муайян эстетик мақсадга мувофиқ ташкил этилган тасвирдир. Бу хусусиятларни «Касал қуш» ва «Икки манзил» ҳикояларидаги нутқий вазиятлар асосида текшириш мумкин [4; 5].

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Ички монологнинг психолингвистик хусусияти, аввало, унда фикрнинг тайёр натижаси билан бирга, шу натижага келиш жараёни ҳам акс этишида кўринади. Қаҳрамон бирор воқеани эслайди, уни ҳозирги вазият билан қиёслайди, эҳтимолий оқибатларни тасаввур қилади ва уларга нисбатан муносабатини белгилайди. Бундай жараёнда хотира, диққат, тасаввур ва эмоционал баҳолаш ўзаро боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Масалан, муайян хотиранинг қайта-қайта тилга олиниши унинг персонаж учун руҳий аҳамиятини кўрсатиши мумкин. Фикрнинг бир мавзудан бошқасига кескин кўчиши эса қаҳрамон диққатининг беқарорлиги, хавотири ёки бир-бирига боғланган кечинмалар таъсири билан изоҳланиши мумкин. Бундай талқин ҳар бир ҳолатда матндаги вазият ва бошқа нутқий белгилар билан асосланиши лозим.

Ички монолог персонаж тафаккурида бир вақтнинг ўзида бир неча позиция тўқнашишини ҳам намоён этади. Қаҳрамоннинг ўзига савол бериши, аввалги фикрини рад этиши, ўзини оқлаши ёки тасаввуридаги суҳбатдош билан баҳслашиши унинг онгидаги ички зиддиятнинг вербал моделини юзага келтиради. Бунда персонаж ҳам фикр билдирувчи, ҳам шу фикрни баҳоловчи мавқеда намоён бўлади. У ўз хоҳиши билан бурчи, ҳиссиёти билан мулоҳазаси, шахсий манфаати билан ахлоқий мезонлари ўртасидаги номутаносибликни англашга ҳаракат қилади. Натижада ички монолог ташқи шаклига кўра бир шахс нутқи бўлса-да, мазмунан турли нуқтаи назарлар ўртасидаги ички мулоқот хусусиятини касб этади.

Бу жараённинг лисоний ифодасида сўроқ гаплар, инкор шакллари, модал бирликлар, такрорлар ва тугалланмаган жумлалар муҳим ўрин тутади. «Балки», «эҳтимол», «ахир», «йўқ», «нима учун?» каби бирликлар фикрга ишонч даражаси, иккиланиш, эътироз ёки ўзини ишонтириш ҳаракатини кўрсатиши мумкин. Бир фикрнинг бошланиб, кейин бошқа ифода билан алмаштирилиши қаҳрамоннинг воқеага муносабати ҳали барқарорлашмаганини англатиши мумкин. Шунингдек, такрор ҳар доим таъкид вазифасини бажармайди: айрим вазиятларда у руҳий таранглик, муайян ўйдан халос бўла олмаслик ёки қарорни ўзи учун асослаш эҳтиёжи билан боғланади. Демак, ички монолог таҳлилида алоҳида тил бирлигининг маъносидан ташқари, унинг фикр ҳаракатидаги ўрни ҳам ҳисобга олиниши керак.

Диалогда эса руҳий ҳолат суҳбатдошлар ўртасидаги муносабат ва нутқий таъсир шароитида намоён бўлади. Қаҳрамон ўз кечинмасини ифодалашда суҳбатдошининг муносабати, вазият талаби ва кутилган оқибатни ҳисобга олади. Шу сабабли унинг айтган сўзи ички фикрига тўлиқ мос келмаслиги мумкин. Персонаж хафалигини яшириши, хавотирини бефарқлик орқали ниқоблаши, рози бўлмаган ҳолда розилик билдириши ёки ўзини ҳимоя қилиш мақсадида суҳбат йўналишини ўзгартириши мумкин. Ички монолог билан ташқи диалог ўртасидаги бундай тафовут қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини ва коммуникатив стратегиясини аниқлаш учун муҳим таҳлил нуқтасидир. Нутқни юзага келтириш, коммуникатив мақсадни шакллантириш ва ифодани назорат қилиш жараёнларини тушунтиришда В. Левелтнинг нутқ ҳосил қилиш модели назарий асос вазифасини бажаради [2].

Диалогда руҳий ҳолат нафақат баён этилган фикр, балки жавобнинг шакли, репликанинг қисқалиги, мавзудан чекиниш, такрор ёки мулоқотдан қочиш орқали ҳам ифодаланади. Масалан, кенг изоҳ талаб қиладиган саволга қисқа жавоб қайтариш суҳбатни давом эттириш истаги йўқлигини, эҳтиёткорликни ёки ҳиссиётни назорат қилиш ҳаракатини билдириши мумкин. Бироқ репликанинг қисқалиги ўз-ўзидан муайян руҳий ҳолатнинг қатъий белгиси эмас. Унинг вазифаси олдинги ва кейинги репликалар, персонажлар муносабати, муаллиф изоҳи ҳамда воқеа шароити

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

асосида белгиланади. Худди шунингдек, мавзудан чекиниш баъзан маълумотни яширишга, баъзан низони юмшатишга, бошқа ҳолатда эса оғриқли хотирага қайтишдан сақланишга хизмат қилади.

Сукут ва жавобсиз қолдириш ҳам диалогнинг маъно ҳосил қилувчи унсурларидир. Қаҳрамоннинг гапирмаслиги нутқий фаолиятнинг бутунлай тўхтаганини англатмайди; матнда бу ҳолат ички баҳолаш, жавоб танлаш ёки муносабатни ошкор этмаслик жараёни билан боғлиқ тарзда тасвирланиши мумкин. Сукутнинг мазмуни суҳбатдошнинг унга берган жавоби орқали ҳам очилади. Агар суҳбатдош саволини такрорласа, изоҳ талаб қилса ёки мулоқот оҳангини ўзгартирса, бу жавобсизликнинг коммуникатив аҳамият касб этганини кўрсатади. Шунинг учун психолингвистик таҳлилда алоҳида репликани ажратиб ўрганиш билан чекланмасдан, репликаларнинг ўзаро боғланиши ва мулоқот давомидаги ўзгаришларини кузатиш зарур.

Бадиий диалогни таҳлил қилишда «қаҳрамон нима деди?» деган савол билан бир қаторда, «нега айнан шу шаклда деди?», «суҳбатдошининг қайси гапига муносабат билдирди?», «қайси фикр очиқ ифодаланмади?» каби саволлар ҳам муҳимдир. Баён этилмаган фикр ҳақидаги хулоса эса тахминга эмас, матний далилларга таяниши лозим. Ички монолог, муаллиф баёни, персонажнинг хатти-ҳаракатлари ва кейинги репликалар бундай хулосани асослашга ёрдам беради. Шу тарзда очиқ ифодаланган мазмун билан контекст орқали англашиладиган мазмун ўртасидаги муносабат аниқланади.

Демак, бадиий қаҳрамон руҳияти нутққа тайёр ва ўзгармас ҳолда кўчмайди. Матнда у англаш, баҳолаш, ички қайта ишлаш ва вербал танлов билан боғлиқ жараёнлар орқали намоён бўлади. Бу жараёнлар доимо қатъий кетма-кетликда кечмайди: қаҳрамон сўзлаш давомида ҳам фикрини ўзгартириши, аввалги баҳосини қайта кўриб чиқиши ёки ҳиссиёти таъсирида бошқа ифодани танлаши мумкин. Ички монолог мазкур ўзгаришларнинг шахсий тафаккур доирасидаги кўринишини очса, диалог уларнинг ижтимоий муносабат ва ўзаро таъсир шароитидаги ифодасини кўрсатади. Шу сабабли бадиий матндаги руҳий тасвирни психолингвистик аспектда ўрганиш персонаж кечинмалари, нутқий танловлари ва коммуникатив хатти-ҳаракатлари ўртасидаги боғланишни матний далиллар асосида ёритиш имконини беради.

Ички монолог, диалог, такрор, сукут, савол ва нутқий узилишларни психолингвистик белги сифатида ўрганиш замонавий ўзбек насрини янгича талқин қилиш имкониятларини кенгайтиради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Vygotsky L.S. Thought and Language / Edited by A. Kozulin. – Cambridge, MA: MIT Press, 1986.
2. Levelt W.J.M. Speaking: From Intention to Articulation. – Cambridge, MA: MIT Press, 1989.
3. Leech G., Short M. Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose. – 2nd ed. – Harlow: Pearson Longman, 2007.
4. Қуролбой қизи З. Касал қуш: ҳикоя [Электрон ресурс] // Ziyouz.uz. – 18.04.2015. – URL: https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/zulfiya-qurolboy-qizi/zulfiya-urolboj-izi-kasal-ush-ikoya/ (мурожаат санаси: 09.10.2026).
5. Қуролбой қизи З. Икки манзил: ҳикоя [Электрон ресурс] // Ziyouz.uz. – 08.05.2012. – URL: https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/zulfiya-qurolboy-qizi/zulfiya-qurolboy-qizi-ikki-manzil-hikoya/ (мурожаат санаси: 09.10.2026).

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.